

Dr. Magda Lombard
Nagraads, departement Afrikaans-Nederlands

VERVANGING EN AANVERWANTE VERSKYNSELS IN DIE POËSIE VAN BREYTEN BREYTENBACH¹

1. INLEIDING

Die leser word dikwels getref deur Breyten Breytenbach se geniale taalvernuf; so geniaal dat dit vir die oningewyde dikwels ontoeganklik is. Breytenbach se poësie het blykbaar sy eie manier van kommunikasie, sy eie poëtiese logika. Een faset daarvan, en myns insiens van ingrypende belang vir die verstaan van sy poësie, is vervanging en aanverwante verskynsels.

Hierdie artikel is bedoel as 'n kort inleiding tot die procédé van vervanging. Ek behandel hier kortliks twee teorieë wat lig op die verskynsel werp, en gee 'n uiteensetting van Cloete se siening daarvan voordat ek dit kortliks op 'n gedig uit *Voetskrif* toepas.

Wat in hierdie artikel kortweg vervanging genoem word, is in die poësie van Breyten Breytenbach 'n omvattende procédé. Dit sluit onder andere die volgende in: identifikasie van woorde/sake met mekaar; opposisionering van woorde/sake; omruiling of omkering van woorde en selfs van gedigte; die verplasing van woorde/sake uit hul normale verband. Dikwels vra Breytenbach se poësie 'n toevoegende óf 'n weglatende lees, óf wat ons kan noem 'n voltooiende lees van die halfvoltooide. Verder berus hierdie procédé op *sinonimie, homonimie en homofonie*.² Met dit alles hang saam die talle paradokse wat in Breytenbach se poësie voorkom, die dualisme tussen die konkrete en die abstrakte, die positiewe en negatiewe en sy sintetiese segging.

Twee aspekte in die poësie van Breytenbach wat in hierdie verband van belang is, kan wesenlik teruggewoer word tot twee opvattinge van die resepsie — estetika, naamlik Jan Mukarovsky se opvatting dat die digter die taal de-automatiseer en W. Iser se teorie wat gegrond is op Roman Ingarden se stelling dat die literêre werk talle “oop plekke” bevat wat deur die leser ingevul en bygelees moet word.

¹ Verwerking uit die proefskrif met dieselfde titel, waarvoor die graad D.Litt in 1983 aan Magda Lombard toegeken is. Prof. T.T. Cloete het as promotor opgetree.

² Kyk Maatje (1977:87/88) vir 'n uiteensetting van die begrippe, *sinonimie, homonimie en homofonie*.

2. TEORIEË

2.1 Mukarovsky se de-automatiseringsteorie

Mukarovsky (1976:17) wys op die feit dat “the aesthetic effectiveness of any device vanishes after a certain time because of automatization, i.e. vulgarization and generalization”. Herhaalde gebruik van dieselfde taal-vorme en -beelde lei tot afstomping; gevolglik maak dit nie meer indruk op die hoorder/leser nie. Dit is dus die taak van die poësie om met nuwe vorme opnuut die aandag van die leser/hoorder te boei. Om dit te kan doen, moet die poëtiese taal bewerkstellig wat Mukarovsky (1976:17) noem “a certain violence against language, and therefore one speaks of the *deformational* character of poetic language”.

Hierdie de-automatisering vind ons volop in Breytenbach se poëtiese kommunikasie, byvoorbeeld waar hy ongewone samestellings of beelde gebruik, in plaas van dié wat die leser verwag, byvoorbeeld “jy praat *blomme*” in 32 (*vir Oun*) in *Voetskrif* óf wanneer hy nuwe woorde skep met nuwe en ryke betekenisverbande soos *tweelig* en *nagbreek* in 18 (*fragment 11*). Die nuwe en onverwagte de-automatiseer die taal en daarom boei dit.

2.2 Die Iser-Ingarden-teorie

Roman Ingarden maak in *The literary work of art* (1973) ’n studie van die wisselwerking tussen leser en teks, die vertakking van die literatuurwetenskap wat vandag die resepsie-estetika genoem word.

Volgens Ingarden is daar in die literêre werk wat hy noem “spots of indeterminacy” wat deur die leser self aangevul of bepaal moet word. In die wetenskaplike teks is daar geen “spots of indeterminacy” nie, maar in die literêre werk word van die leser verwag om aktief skeppend te lees om hierdie “onbepaalde plekke” in te vul. Dikwels egter is die leser onbewus daarvan dat hierdie “spots of indeterminacy” bestaan én dat hy hulle realiseer. Ingarden (1973:283) sê: “When we read we usually go beyond what is simply presented in the work and overlook the spots of indeterminacy. In doing so we go beyond the literary work and are then dealing with one of its possible concretizations.” Dit is hierdie aktiewe, aanvullende lees van die leser wat die moontlikheid skep dat die literêre werk nie as een interpretasie-moontlikheid het/kan hê.

Wolfgang Iser (1976) brei uit op Ingarden se teorie: Ingarden se “spots of indeterminacy” word vir Iser “oop plekke” wat nie in ’n wetenskaplike teks voorkom nie, maar onontbeerlik is in ’n literêre teks. By laasgenoemde word

estetiese reaksie by die leser uitgelok omdat hy die “oop plekke” moet voltooi volgens die leidrade wat in die teks versteek is. Die betekenis en waarde van die literêre teks word eers in die lees-aksie ten volle gerealiseer en is die resultaat van die inter-aksie tussen die teks en die leser. ’n Gedig soos die digter hom geskep het, is dus voltooid dog onvoltooid, wat eers deur die leesproses en die realisering daarvan deur die leser/hoorder ten volle voltooi word. Iser (1976:36) sê hieromtrent: “The instructions provided (in the literary text) stimulate mental images which animate what is linguistically implied, *though not said*.” Hoe “oper” en dus meerduidiger ’n teks is, hoe afhankliker is die leser van tekstuele leidrade, en hoe ryker is die estetiese effek van die teks.

3. Die vervangingsverskynsel

In sy opstel “Die ‘met ander woorde’ in Breytenbach se gedigte” in *Beeld van waarheid* (1982) sit T.T. Cloete ’n metode uiteen wat daarop gemik is om ongewone woordkombinasies en beelde in Breytenbach se poësie deur ’n vervangingsmetode te verklaar. Hy skryf: “Dikwels kom mens in Breytenbach se poësie af op hoogs ongewone woordkombinasies, wat verstaanbaar word as ons sekere woorde in dié kombinasies vervang met ander terme, dit wil sê as ons nuwe kombinasies maak deur substitusies wat tekstueel gemotiveer kan word. Hierdie verskynsel is kenmerkend van Breytenbach se digterlike logika of poëtiese kommunikasie, en dit gee ons ’n insig in die reikwydte van sy taal en sy vermoë tot sintetiese simbolisering.” (Cloete, 1982:33). Cloete wys daarop dat Breytenbach self die vervangingsbeginsel noem in “3.30 (*wewenaar en woord*) in *Lotus*, waar hy sê dat die woord:

onpeilbaar en ontleen

’n in-plaas-van en ’n samelewing (is)

Cloete pas die vervangingstegniek toe op verskeie gedigte uit *Lotus*, onder andere “3.3 (*klanke vir daeraad*)”.

Ek gee hier ter illustrasie van die tegniek ’n uittreksel van Cloete se ontleiding:

- (1) vaak in die laatnamiddag
- (2) vou ons vroom ons woorde toe;
- (3) die dag loop soet-soet
- (4) uit by die raam,
- (5) mossies fluister
- (6) op die denneboom se tong,
- (7) ’n beenmaan proe

- (8) reeds aan die eerste skywe duister;
- (9) ek pak die vuur,
- (10) jy maak die kos,
- (11) dis die wolwe-nur
- (12) maar daar's wagtervoëls en mure
- (13) tussen ons en die bos;
- (14) netnou gaan soek ons ons sin
- (15) en frases van 'n bed
- (16) en lê daar witter woorde in,
- (17) of alleen laggende klankies vir môre

Ons mag aanneem dat die “ons” van die gedig twee geliefdes is.

In vers 2 is die “toevou” dadelik 'n “met-ander-woorde”-geval:

vaak in die laat middag
vou ons vroom ons woorde toe;

Om die beeldspraak van woorde wat toegevou word op te los, kan ons tekstueel aanvaarbare vervangingsmoontlikhede gebruik soos:

maak ons vroom ons woorde *stil*
 of
bêre ons vroom ons woorde *weg*

Die vervangings “ontpoëtiseer” die gedig, maar dit demonstreer weer andersyds die poëtiese krag van wat wél daar staan, en dit laat die fokus val op *woorde*. *Woorde* kan egter self vervang word:

vaak in die laat namiddag
sluit ons vroom *onself* toe

Die vervanging:

sluit ons vroom *onself* toe
 in plaas van
vou ons vroom ons *woorde* toe

kom daarop neer dat *woorde* en *onself*, dit wil sê die sprekers van die woorde, identies word. Hierdie identifikasie van die *ons* met die taal kom ook in 14/15 voor:

netnou gaan soek ons *ons* *sin*
 en *frases* van 'n bed

Sin in 14 kan beteken die sinlike, of dit wat jy begeer (jou sin kry), of dit kan slaan op die taalkundige verskynsel, naamlik *sin*. Hierdie laaste betekenis

van *sin* (14) maak die vervanging van *ons woorde* deur *onself* moontlik.

In vers 6 staan dat die

mossies *fluister*
op die denneboom se *tong*

Tong kan vervang word deur iets anders wat normaalweg deur die leser daar verwag sou word:

op die denneboom se *tak*

of

op die denneboom se *top*

Deurdat daar, teen die verwagting in nie *tak* of *top* staan nie, maar *tong*, word die geluide in die gedig (*klanke* in die titel, *klankies* in die slotvers, en die mossies se *gefluister*) betrek op die taal en die voortbring van taal.

In vers 7 en 8 staan:

'n *beenmaan* proe

reeds aan die eerste skywe *duister*

Beenmaan kan uitgebrei word tot *beenwitmaan*. Na *proe* in 7 kan 'n mens iets verwag soos *vrug* in plaas van *duister*:

'n *beenwitmaan* proe

reeds aan die eerste skywe (van 'n) *vrug*

Deurdat die *duister* soos 'n *vrug* geëet kan word, verloor dit sy bedreiging.

Waar die "ons" hulle woorde in vers 2 toegevoeg het, is daar teen die einde, met slapenstyd, 'n voorneme om weer woorde te produseer:

netnou gaan soek ons ons *sin*
en frases van 'n bed
en lê daar witter woorde in,
of alleen laggende klankies vir môre

Cloete wys op die skynbare vermindering in die slot van die gedig: in plaas van die *sin*, of frases wat hulle soek, is daar in die slotvers slegs laggende klankies. Daar is egter 'n duidelike verhouding tussen die laggende klankies en

die taal geskep.

In die titel (*klanke vir daeraad*) kan *klanke* deur *lig* vervang word: (*lig vir daeraad*).

Daardeur vind 'n identifikasie plaas van taal, klank en lig, wat dan “per slot van rekening in hierdie gemodifiseerde albe (sê) dat die digterlike en erotiese en natuurlike of kosmiese kreatiwiteit aan mekaar verwant is.” (Cloete, 1982: 43).

Cloete bespreek hierdie gedig en andere uit *Lotus* veel uitvoeriger in sy opstel. Deur hierdie uittreksel het ek probeer om die tegniek van vervanging waarvan Breytenbach gebruik maak, te illustreer.

Ek neem inleidend 'n paar duidelike gevalle om te demonstreer waarom dit gaan.

In 2.6 staan die vers:

of ek *glimlag* ure lank na musiek of *eet* aan my pyp
wat volgens die taalverwagting moes lees:
of ek *luister* ure lank na musiek of *suig* aan my pyp.

In 4.3 lees ons van

... voëls wat ywerig van *vuur* tot *vuur skinder*
wat ons sou kon lees as:
... voëls wat ywerig van *boom* tot *boom vlieg*.

In 4.8 in *Lotus* is daar verskillende gevalle waar die normale verwagting iets anders moet lees as wat daar staan; bv:

variasies op dieselfde *geklop*
in plaas van
variasies op dieselfde *tema*

of

En jy sien met jou *ore* die sweet
in plaas van
En jy sien met jou *oë* die sweet

of

stukkend in die afgrond van *lig* stort

in plaas van
stukkend in die afgrond van *duisternis* stort

In *Lotus* 6.4 lees on van *trilsit* wat na verwagting *stilsit* moes wees. In 6.8 word daar van 'n *piekswart* meeu gepraat wat duidelik *piekswart* impliseer. Die poësie word in al hierdie gevalle gedeoutomatiseer deurdat die onverwagte die verwagte vervang.

Daar is gevalle waar hierdie vervangingsprinsipe nie toegepas kan word nie omdat sekere beelde by Breytenbach onvervangbaar in hulleself geslote is, byvoorbeeld: “die perd van lug” en die “selfvullende pêrel” van “1.1 (lotus)” in *Lotus*. Dié in-sigselfgeslotenheid van beelde by Breytenbach is die pendant van die met-ander-woordigheid wat ons so dikwels by hom teëkom. Die vervangbaarheid en onvervangbaarheid vul mekaar aan — die een releveer die ander.

Ten slotte bespreek ek 'n gedig uit *Voetskriif* om die vervangingsprocédé by Breytenbach nog nader te belig.

In “26 (gedig op toiletpapier)” gaan dit spesifiek om die gevangenis en gevangenskap.

A (1) oornags is inderdaad alles moontlik:

- (2) hierdie groot rooi gebou wat ek bewoon,
- (3) sy sementgange en sy staalversperrings,
- (4) vervaag — net vloedligte en eensame wagte
- (5) in hoë torings probeer die skyn behou;
- (6) die tronk word 'n klooster

B (1) van my bed neem ek die kussing

- (2) en rol dit styf — dis my *zafu*,
- (3) voor die muur binne die geheiligde ruimte maak ek *sampai*

(C) (1) want diep in my ore is die hol geluid

- (2) van die houtvis wat geghong word
- (3) en ek kruis my bene en my asemhaling
- (4) daar waar ek niks kan sien nie,
- (5) om so weer in die werklikheid te kom (?)

(D) (1) of tog: deur die wande breek al die *maja's*:

- (2) die spuitende begeertes, die vlamme
- (3) in die kruis — die beelde van my wêreld,
- (4) hoe diep sal dié land in my aanhou leef?
- (5) dat die hart nooit stomp mag word nie!

- (6) hierdie groot lewe wat ek beween,
- (7) totdat die lyk uitgegooi word op die dorpsplein
- (8) en die honde dit vreet
- (9) en net mis nog op die akkers lê —
- (10) *maak dood dit wat nie geleef het nie!*

- E (1) maar dit vervaag ook —
- (2) die binneplaas word 'n lushof vir nagvoëls,
 - (3) die maan het vere gekry!
 - (4) buite staan 'n boom op die tone
 - (5) om na binne te loer,
 - (6) alles spits toe:
 - (7) probeer dring deur en na
 - (8) dit wat tydloos opgestapel word
 - (9) (opgestapelde tyd)

- F (1) maar ook dit vervaag —
- (2) die breuke gaan weer dig,
 - (3) in die oneindige ruimte doen ek *kin hin*
 - (4) en luister na die asem
 - (5) wat kom en gaan
 - (6) totdat dit ophou gaan kom
 - (7) en sal gaan

- G (1) wanneer dit lig word
- (2) *gashô* ek vir die wit muur,
 - (3) sit ek in die sneeu van die son
 - (4) en lê my afgekapte arm
 - (5) op die skryfboek neer:
 - (6) 'n blom vir die stilte

- H (1) rondom is die gevangenis
- (2) die weg het nie einde nie.
 - (3) maar wat maak dit saak?

(Breytenbach kursiveer).

In A(6) word die tronk eksplisiet met 'n klooster geïdentifiseer: die tronk word 'n klooster

Sowel 'n tronk as 'n klooster is plekke wat deur karigheid gekenmerk word. Maar waar die tronk die fisiese vryheid wegneem, bevorder die klooster geestelike vryheid. Dus verplaas hy homself “oornags” as “alles moontlik”

is, van die tronk na die “klooster”, die klooster *vervang* die tronk.

C (5) om so weer in die werklikheid te kom (?).

Dit is ironies, want die “verplasing” na die klooster is self illusie, onwerklikheid. Hy gaan dus deur die onwerklike die werklike seek. Die idenifikasie van *klooster* in A(6) en *die werklikheid* in C(5), plus die vraagteken aan die einde van C(5) maak die grense tussen die irreële en die reële vloeibaar. Iets daarvan het ons al gevind in gedig 12, strofe B(8):
... die onwerklike — en tog so werklik ...

Vandaar ook die vorm “oornags” in 26 strofe A(1), wat ’n vervanging is van “bedags” of ’n kontaminasie is van “bedags” en “oornag” — ’n funksionele vervanging of kontaminasie wat in die teken staan van die ononderskeibaarheid van die reële en irreële.

In D(2) is

die spuitende begerertes ...
in plaas van
die spuitende *water(s)* ...

wat impliseer dat *begerertes* soos *water* is wat wegloop, wegsypel, nie tot vervulling kom nie.

Soos *begerertes* in D(2) *water* word en wegsypel, so word die *lewe* en die *dood* identies en verloop die *lewe* in die *dood* in D(6)-(10):

- D (6) hiedie groot lewe wat ek beweën,
(7) totdat die lyk uitgegooi word op die dorpsplein
(8) en die honde dit vreet
(9) en net mis nog op die akkers lê —
(10) *maak dood dit wat nie geleef het nie!*
(Kursivering van Breytenbach)

Tog ontstaan daar allerlei (irreële) illusies, soos die maan wat ’n voël word in E(3), die boom wat vernemenslik word in E(4). Maar dan kom daar ’n vervanging wat alles weer relativer en ontnugterend werk:

G(3) sit ek in die *sneeu* van die son
in plaas van
G(3) sit ek in die *lig* van die son
of
G(3) sit ek in die *sneeu* van die *winter*

Hierdie gedig is vol van die ambivalensies wat ek reeds hierbo in Breytenbach se poësie uitgewys het, en wat in sy taalgebruik so 'n boeiende neerslag vind.

Vervanging met al sy aanverwante verskynsels, is dus 'n tegniek waardeur die gede-outomatiseerde taal van die gedig verklaar kan word.

BIBLIOGRAFIE

Gebruikte teks

BREYTENBACH, Breyten, 1976. Voetskrif. Johannesburg: Perskor.

Sekondêre bronne

CLOETE, T. T., 1982. Die "met ander woorde" in Breytenbach se gedigte. (In Grové, A. P., red. Beeld van waarheid. Pretoria: Human en Rousseau).

INGARDEN, Roman., 1973. The literary work of art. Evanston: Northwestern University Press.

ISER, Wolfgang., 1973. The art of reading. London: Routledge and Kegan Paul.

MAATJE, Frank C., 1977. Literatuurwetenskap. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema.

MUKAROVSKÝ, Jan., 1976. On poetic language. London: Yale University Press.